

IRODALMI MŰVEK A JOGI FELSŐOKTATÁSBAN: A „JOG ÉS IRODALOM” PARADIGMA HASZNOSÍTHATÓSÁGA A JOGÁSZKÉPZÉS SORÁN

TÓTH J. Zoltán¹

ABSTRACT

The jurisprudential stream of “law and literature” was established in the 1970s with the goal of “humanizing” the law. In this sense, literary works, as well as literary studies, can be used methodologically well in legal education, since, according to most authors of this school, literary works can sometimes shed more light on the realities of legal problems than a lawyer thinking about statutes and rigorous dogmatic categories could do. Similarly, insights from literary studies, especially methods of philological hermeneutics, can be used to interpret legal texts. Through all of this, the prospective lawyer can become acquainted with the everyday features of legal issues, gain a deeper insight into the complex system of law and justice, and understand problems that they would not be able to understand from a strictly legal point of view. This will ultimately make it possible to train not only better lawyers but also better people by analyzing literary works. The present paper is about the applicability of this method in general, and about the specific methodological experiment, during which we tested (with the participation of several lecturers) how to process and discuss literary works in legal training at the Faculty of Law of Károli Gáspár University of the Hungarian Reformed Church. Based on two years of experience, the experiment is more than encouraging: the students were positive about the new method and we closed successful semesters with the pilot groups.

KEYWORDS

law and literature; narrative jurisprudence; educational methodology; legal education; law and morals; statutory interpretation; instrumentalization of literary works.

BEVEZETŐ

A „jog és irodalom” („law and literature”) jogtudományi irányzata a múlt század '70-es éveiben jött létre, célul tűzve ki a jog „bölcsészettudományosítását”. Ennek értelmében az irodalmi művek, valamint az irodalomtudomány módszertanilag jól hasznosítható a jogászképzés során, mivel – az irányzat legtöbb szerzőjének véleménye szerint – az irodalmi művek olykor plasztikusabban tudnak rávilágítani a jogi problémák való életbeli vonatkozásaira, mint ahogyan arra a törvénykönyvek és rigorózus dogmatikai kategóriák keretei között gondolkodó jogász, jogi oktató képes lenne. Hasonlóan, az irodalomtudomány meglátásai, különösen a filológiai hermeneutika módszerei felhasználhatók a jogi szövegek értelmezése során is. Mindezek révén a leendő jogász megismerkedhet a jogi kérdések hétköznapi vonásaival, mélyebben beleláthat a jog és igazságosság bonyolult viszonyrendszerébe, illetve megérthet olyan problémákat, amelyeket egy szigorúan jogász nézőpontból keresztül nem érthetne meg. Ezáltal végső soron lehetővé válik, hogy az irodalmi művek elemzésével nemcsak jobb jogászokat, hanem jobb embereket is képezzünk. Jelen tanulmány egyrészt e módszer általában vett hasznosíthatóságáról szól, másrészt arról a konkrét módszertani kísérletről, melynek során Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és

¹ Habilitált egyetemi docens; Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest), Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszék. Email: toth.zoltan@kre.hu.

Jogtudományi Karán egy új tantárgy keretei között kipróbáltuk (több oktató részvételével) azt, hogy az irodalmi művek feldolgozását és megbeszélését hogyan lehet bevonni a jogászképzésbe. Két év tapasztalata alapján a kísérlet több mint biztatónak mondható: a hallgatók pozitívan álltak az új módszerhez, és eredményes féléveket zártunk a pilot csoportokkal.

A „jog és irodalom” irányzata

A „jog és irodalom” („*law and literature*”) mozgalmához különböző típusú elemzések tartoznak. Ezeknek hagyományosan két fő formáját különböztetik meg: [1] a „jog az irodalomban” („*law in literature*”) és [2] a „jog mint irodalom” („*law as literature*”) irányzatait.² Előbbi azt vizsgálja, hogy a jog, a jogászság, a jog és erkölcs, jog és igazságosság viszonya stb. hogyan jelenik meg az egyes irodalmi művekben vagy azok valamely csoportjában; míg utóbbi abból indul ki, hogy a jog- és az irodalomtudomány elemzési tárgya közös: az írott szövegek, illetve az azok által használt nyelv, és ezért az irodalmi szövegek értelmezése során nyert tapasztalatok felhasználhatók a jogi szövegek analízise során is (vagy éppen a filológiai hermeneutika révén bizonyítható be a jogszabályszovegek megszüntethetetlen többértelműsége, immanens nyitottsága). Megkülönböztethetjük továbbá [3] azokat a kutatási irányokat, melyek az irodalom jogára („*law of literature*”) vonatkoznak, például szerzői joggal, irodalmi plágiumvitákkal stb. foglalkoznak, vagy irodalmi művekben (azok által) elkövetett bűncselekmények, szabálysértések vagy kártérítési követelést megalapozó polgári jogi (személyiségi jogi) jogsértések jogi szempontú elemzését tartalmazzák.³ Nagy Tamás alapján önálló ágként detektálhatjuk [4] az ún. „narratív jogtudományt” („*narrative jurisprudence*”) vagy – másképpen – „jogi történetmondást” („*legal storytelling*”), valamint [5] azokat az „intertextuális elemzéseket”, amelyek azt mutatják meg, vajon „miként gyakorol és gyakorolt a múltban hatást egy-egy jogi szöveg valamely irodalmi mű szövegének a formálódására”.⁴ Szintén a kutatási tárgyhoz tartoznak [6] azok az elemzések, melyek azt vizsgálják, hogy egy-egy konkrét irodalmi mű (vagy ezek valamely csoportja) hogyan befolyásolta a hatályos jog megváltoztatását, *de lege ferenda* elképzelések kialakítását és/vagy azok törvénné válását;⁵ melyek [7] a jogtudományt mint irodalmi műfajt fogják fel és művelik,⁶ végül pedig [8] azok az elemzések is, melyek a jogi szövegeket (jogszabályszovegeket, bírói ítéleti indokolásokat, keresetleveleket, fellebbezéseket stb.) mint esztétikai értékkel bíró műveket vizsgálják.

A „jog és irodalom” a jogi felsőoktatásban – *in abstracto*

A fenti alirányzatok közül a jogi felsőoktatás számára elsősorban az (1), (2) és (4) pont szerinti kutatási tárgyak fontosak. A „jog az irodalomban” tanítása hozzájárul ahhoz, hogy – a hagyományos megfogalmazás szerint – azáltal neveljünk jó jogászokat, hogy a joghallgatókat *jó emberré* neveljük. Ehhez a tételes jog írott, szó szerinti szövege és az igazságosság (a pozitív jog és a természetjog) kapcsolatának bemutatása, az eseti igazságosság és az ennél többet jelentő (arisztotelészi értelemben vett) méltányosság⁷ jogi érvényesítési lehetőségeinek irodalmi (és az ilyen irodalmi művekhez

² Vö. pl.: [1] ARISTODEMOU, Maria: A jog és irodalom tanulmányozása: irányok és kapcsolódások, 194. o. In: SZABADFALVI József (szerk.): Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996, 167-198. o.; illetve [7] H. SZILÁGYI István: Jog és irodalom, 5. o. In: Iustum Aequum Salutare, 2010/1. szám, 5-27. o.

³ Ezen, ritkán előforduló írások közé tartozik például [21] SÓLYOM Péter: A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek című tanulmánya (Iustum Aequum Salutare, 2007/2. szám, 95-109. o.).

⁴ Vö.: [9] Jog és irodalom: A Gutenberg-galaxis fénye. Kiss Anna interjúja Nagy Tamással. In: Ügyvédvilág, 2010. május, 10-11. o.

⁵ Mint például Charles Dickens írásai az árvaházakra vagy az adósok börtönére vonatkozó szabályokat.

⁶ Pl. Arthur Koestler vagy Albert Camus. (Vö. ehhez például: [25] TÓTH J. Zoltán: Irodalom és büntetőjog: Koestler és Camus a halálbüntetésről. In: Studia in honorem István Balogh. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Budapest, 2007, 117-129. o.)

⁷ Arisztotelész az emberek között előfordulható kapcsolatok alapján az igazságosságnak két fajtáját különbözteti meg: az ún. osztó (disztributív), valamint a kiigazító (helyreállító, reparatív, illetve kiegyenlítő, kommutatív) igazságosságot. Az előbbi az állam által szétosztható javak (anyagilag, kitüntetések, címek, hivatalok stb.) és az állam által beszedhető terhek (adók, szolgálati kötelezettségek stb.) emberek közti felosztását határozza meg, amely felosztás nem a viszonyosságon (kölcsonösségen), hanem a geometriai (mértani) arányosságon kell, hogy alapuljon. E vonatkozásban az

kapcsolódó jogtörténeti) példák alapján történő szemléltetése rendkívül fontos lenne a jogász etikát jelenleg semmilyen formában nem tanuló jövőbeli jogászgenerációk egyetemi képzése során. Az e tekintetben leggyakrabban felhasznált művek között találjuk Szophoklész Antigonéját, illetve Shakespeare két drámáját, A velencei kalmárt és a Szeget szeggelt. Ahogy József Attila írja: „[a] törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”.⁸ S ha az igazság (vagy amit annak éreznek), illetve a jog szembekerül egymással, óhatatlanul felvetődik a kérdés, mi a jobb: érvényesíteni az eseti igazságosságot (méltányosságot), és ezzel az adott szituációban helyes döntést meghozni, vagy kitarítani a törvény betűjénél, amivel a konkrét esetben igazságtalan eredményre jutunk, viszont hozzájárulunk a jog kiszámíthatóságához, a jogbiztonsághoz, ami végső soron a formális jogegyenlőség megvalósulását jelenti. Ez különösen fontos a jogbölcselet oktatásában, mert végigtekintve az elmúlt két és félezer évre, aligha mondható, hogy e két felfogásban objektíve „igazságot” lehetne szolgáltatni, hogy létezne „a” helyes álláspont – legfeljebb az mondható, hogy némelyek (vagy éppen mi magunk) az egyikben vagy a másikban hisznek (hiszünk). Ha a jövőbeli jogász idejekorán megismerkedik azzal a ténnyel, hogy *a jog nagy kérdéseire nincs egységes és vitathatatlan válasz*, és ennek következtében a működő jogban fog találkozni olyan jogász álláspontokkal (pl. bírói ítéletekkel), amelyek a tételes jogi szabályozás előreláthatóságát preferálják azon az alapon, hogy a jogszabályszovegek a jogkereső állampolgárok számára íródnak, és fontos érdek fűződik ahhoz, hogy egy jóhiszemű állampolgár bízhatson abban, hogy ha a jog általa megismerhető előírásait betartja, akkor az általa ugyancsak megismerhető jogkövetkezményekkel (és csak azokkal) kelljen szembenéznie, ugyanakkor fog találkozni olyan álláspontokkal is, melyek a tételes jog szövegét csak akkor veszik figyelembe, ha annak eredeti értelemben vett alkalmazása a helyes (vagy szerintük helyes) döntés, ha pedig az valamiért igazságtalan, akkor eltekintenek tőle, azt felülbírálják, átértelmezik.

az igazságos ugyanis, hogy aki valamilyen szempontból több, mint valaki más, az a javakból is többet kapjon, aki pedig kevesebb, az kevesebbet, mégpedig olyan arányban, amilyen arányban ők maguk is állnak egymáshoz képest. Ezért itt mindig négy dolog közti arányról van szó: két személy és két felosztandó tárgy viszonyáról. Két dolog, „A” és „B” úgy aránylik (úgy kell, hogy arányuljon) egymáshoz, ahogyan két személy („C” és „D”) érdemei alapján egymáshoz aránylik. Vagyis ha „C” kétszer annyi érdemmel bír, mint „D”, akkor a felosztandó javakból is kétszer annyit kell kapnia, „C” személyt megillető „A” dolog tehát kétszer akkora kell, hogy legyen, mint „D” személyt megillető „B” dolog. Ebből pedig az is következik, hogy nemcsak A:B egyenlő C:D-vel, hanem A:C is egyenlő B:D-vel. Az igazságosság másik fajtája a kiigazító igazságosság. Minden olyan esetben ugyanis, amikor az emberek közötti arányosság elve nem alkalmazható (például azért, mert az emberek egyenlők és/vagy mert javak közti felosztásról nem lehet szó), akkor a reparatív igazságosság alapján kell eljárni. Ez a helyzet az emberek közti (jog)ügyletek esetében, amikor pusztán két személy (nem pedig két személy és két tárgy, vagyis összesen négy dolog) között jön létre valamilyen viszony. Ekkor ugyanis a (jog)ügylet révén a két (egyenlő) személy közti viszony megváltozik: az egyik előnyösebb helyzetbe kerül, mint az ügylet előtt volt, a másik pedig hátrányosabbra. Ez azonban eltérést jelent az igazságot megtestesítő közléptől, ezért az állam feladata, hogy ezt az igazságtalanságot megszüntesse, mégpedig úgy, hogy az egyik személynek a jogtalan (igazságtalan) hasznából elvesz annyit, amennyivel az a középértéket túlhaladta, és ezt hozzáteszi annak az embernek a kárához, akinek az ügylet veszteséget jelentett. (Ezt nevezi Arisztotelész aritmetikai /számítási/ igazságosságnak.) Mindez két különböző esetben valósulhat meg: egyrészt akkor, ha önkéntes, mindkét fél szabad beleegyezésén alapuló ügyletekről van szó (mint a polgári jogi jellegű szerződések legnagyobb része), másrészt pedig akkor, ha az „ügylet” legalább az egyik fél részéről nem önkéntes beleegyezéssel valósult meg (ide tartozik Arisztotelész szerint a legtöbb bűncselekmény). Ez utóbbi esetekben a bírónak mint az igazságosság reprezentánsának a feladata, hogy a büntetés révén a bűnt elkövetőt megfossza attól az előnytől, amelyhez a bűn megvalósítása eredményeképpen hozzájutott, és így helyreállítsa a megsértett jogrendet, kiegyenlítse az igazságtalanságot. Ezek mellett Arisztotelész az igazságosság egy speciális megvalósulási formájaként fogja fel a méltányosságot, mely része ugyan az igazságosságnak, mégis több annál. A méltányosság ugyanis arra szolgál, hogy az állami normák által – azok általánossága miatt – szükségképpen nyitva hagyott kérdéseket helyes módon eldöntse, vagyis egyes konkrét esetekben eltérjen a törvény általános rendelkezéseitől, amelyek nem láthaták előre a bekövetkező és eltérő elbírálást érdemlő speciális helyzetet. Ilyenkor a bírónak a méltányosság alapján olyan döntést kell hoznia, amely nem egyezik a törvény szabályozásával, de amelyet egy igazságos törvényhozó hasonlóan rendelt volna alkalmazni, ha már a jog megalkotásakor tudatában lett volna egy ilyen szituáció bekövetkezése lehetőségének. „Tehát a méltányosság lényege: a törvényt helyesbíteni ott, ahol abban az általánosítás miatt hézag mutatkozik.” ([2]ARISZTOTELÉSZ: Nikomakhoszi etika. Magyar Helikon, Budapest, 1971, 146. o.)

⁸ JÓZSEF Attila: Esmélet. In: [10] JÓZSEF Attila minden verse és versfordítása. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 379. o.

Valószínűleg a legszélsőségesebb formájában egyik álláspont sem tartható. Az sem helyes, ha a jogi szövegeket betű szerint értelmezzük (mint az USA-ban kissé gúnyosan *black-letter lawyers*nek nevezett formalista jogászok⁹ teszik, vagy ahogy tették azt az angol bíróságok a XIX. század második feléig, néha még abszurdítások árán is ragaszkodni kívánva a szöveghez, és ami miatt így a parlamentnek kifejezetten elő kellett írnia a bíróságok számára olyan trivialisokat, hogy ha a törvény egyes számot használ, azon a többszöri elkövetést/előfordulást is érteni kell, vagy ha a törvény azt írja, hogy „man”, azon azt is érteni kell, hogy „woman” stb.¹⁰ Híres jogtörténeti példa az az 1930-as francia törvény is, amely – egy szövegezésbeli pontatlanság miatt – azt írta elő, hogy a vonat utasainak tilos fel- és leszállni, amikor a vonat *nem* mozog;¹¹ természetesen a francia bíróságok nem a szöveg, hanem a józan ész alapján alkalmazták a törvényt. Samuel Pufendorf nyomán szintén nevezetes példa az a bolognai statútum is, amely azt írta elő, hogy aki a nyílt utcán vért ont, azt a legszigorúbb büntetéssel sújtsák – amely büntetésre Pufendorf (és William Blackstone, a legnagyobb angol jogász) szerint természetjogi alapon nem kerülhetne sor azon orvossal szemben, aki egy gutautótt emberen az élete megmentése érdekében eret vág, akkor sem, ha a cselekmény szó szerint beleillik a statútum tényállásába.¹² De a magyar bírói gyakorlatot is fel lehet hozni a *contra legem*, vagyis a törvény szövegével kifejezetten ellentétes, de a józan észen alapuló bírói érvelésre; például a semmisségre a Ptk. szerint „bárki határidő nélkül hivatkozhat” [Ptk. 234. § (1) bekezdés], ugyanakkor ezt a rendelkezést a bírói gyakorlat lerontja. A BH 57/2009. már egyenesen mint ítélkezési gyakorlatról ír erről a felfogásról: „A szerződés semmisségére a magyar jog szerint a Ptk. 234. § (1) bekezdése értelmében bárki határidő nélkül hivatkozhat; az egységes magyar bírósági gyakorlat szerint azonban a bárki nem jelent korlátozásmentes igényérvényesítési lehetőséget, hanem a bíróságok minden esetben megkívánják a jogi érdekeltség igazolását (BH 2001/335. jogeset, BH 2004/503. jogeset, EBH 1999. évi 14. sorszám).”¹³

A szöveghűség ellentétpárja, a korlátlan morális (szó szerinti) *igazságszolgáltatás* azonban szintén alkalmazhatatlan, mert bírói önkényhez vezet (akkor is, ha ezt utólag formáljogi érvelésbe bújtatják).¹⁴ A nevezetes „radbruch-i formula” szerint ugyan az alapvető erkölcsi-igazságossági elvekkel szembenálló normaszöveg nem jog, csak pusztán törvény, és a neki való engedelmeskedést meg lehet, sőt meg kell tagadni,¹⁵ azonban – az első állítás („meg lehet tagadni”) kétségtelen

⁹ A különböző gondolkodású jogászok egyetemi képzéséről szerzett személyes élmények és tapasztalatok alapján ezek rövid összevetését lásd: [4] HENSKENS, Alistair A.: Legal Education: Black Letter, White Letter or Practical Law? In: Newcastle Law Review, 2005-2006, pp. 81-86.

¹⁰ Vö.: [16] POKOL Béla: A jog elmélete. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001, 54. o.

¹¹ Cass. Crim. 8 March 1930, D.P. 1930.1.101 Idézi: [27] TROPER, Michel – GRZEGORCZYK, Christophe – GARDIES, Jean-Louis: Statutory Interpretation in France, p. 192. In: MACCORMICK, Neil D. – SUMMERS, Robert S. (eds.): Interpreting statutes: a comparative study. Dartmouth Publishing Company, Aldershot [etc.], 1991, pp. 171-212.

¹² Vö.: [17] POSNER, Richard A.: How Judges Think, p. 199. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, England, 2008. Magyarul idézi: [14] MOLNÁR András: Pragmatizmus és legalizmus – Richard Posner és Antonin Scalia a bírói szerepről, 38. o. De iurisprudentia et iure publico – Jog- és politikatudományi folyóirat, 2009/1. szám, 29-68. o.

¹³ Vö.: [26] TÓTH J. Zoltán: Jogértelmezési módszerek a bírói gyakorlatban. Jogelméleti Szemle, 2009/4. szám, 162. láb.

¹⁴ Ezért véleményünk szerint – *epübeton ornansa* ellenére – egyáltalán nem volt jó bíró a jogelméleti gondolkodásban híressé-hírhedtté vált Magnaud. („Magnaud, a jó bíró” megítéléséhez lásd: [20] RADIN, Max: Good Judge of Chateau-Thierry and His American Counterpart. California Law Review, Vol. 10, Issue 4, pp. 300-310. Magyarul pedig állításunk inverzének alátámasztási kísérletére lásd: [8] JAKAB András: Ki a jó jogász, avagy tényleg jó bíró volt-e Magnaud? Jogesetek Magyarázata, 2010/1. szám, 83-93. o.)

¹⁵ „A nemzetiszocialista >>jog<< az igazságosság lényegi meghatározó követelménye, az egyenlők egyenlő elbírálása alól igyekszik kivonni magát. Következésképp ennyiben nem is rendelkezik jogi természettel; így pedig nem valamely helytelen jogról van szó, mert egyáltalán nincs benne jog. [...] Hiányzott továbbá a jogi jelleg mindazon törvényekből is, amelyek az embereket alacsonyabb rendűeknek tekintették, és elvitták tőlük az emberi jogokat. Nem jogi jellegűek továbbá mindazok a kilátásba helyezett büntetések sem, amelyek [...] különböző súlyú büntetéseket azonos büntetéssel, gyakran halálbüntetéssel fenyegettek. Mindez csak néhány példa a törvényes jogtalanságra.” ([19] RADBRUCH, Gustav: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog, 191-192. o. In: VARGA Csaba /szerk./: Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 187-194. o.) Továbbá:

helyessége mellett¹⁶ – a második állítás valójában az elvárhatatlant emelné jogi szintre, hiszen aki a jog (törvény) szerint cselekszik, az azt teszi, amit számára előírtak, és amelyről úgy gondolhatja, hogy az a kötelessége, illetve ha nem teszi meg (például a náci diktatúrában), akkor a saját életét teszi kockára, és éppen ezért itt is igaz, hogy a jog (a természetjog) sem kényszeríthet senkit arra, hogy az életét kockáztassa vagy hagyja elvenni.¹⁷ (Ez természetesen a jog alatt állókra, a jog alkalmazóira, a jogi norma címzettjeire igaz, nem pedig a jog alkotásában résztvevőkre.)

Az előbbi polémiák gyakorlati példákkal, konkrét (megtörtént vagy fiktív) jogesetekkel való bemutatása mellett az irodalom közvetlen instrumentalista felfogása is használható a jogi oktatásban¹⁸ (de még a közoktatásban is).¹⁹

Fontos lehet továbbá az is, hogy ha azt akarjuk, hogy a jogász jó ember legyen, akkor empátia szükséges a laikusok irányában. Ez nemcsak az ügyvédekre igaz, hanem (sőt különösen) a hivatalos személyekre, rendőrökre, ügyészekre, bírókra, mert egy laikus számára a jog eleve egy furcsa, rideg, idegen világ, amelyet nem lehet kiismerni, és ha ezt az érzést csak fokozzuk, akkor csak azt érzük el, hogy az egyszerű ember nem tisztelni fogja a jogot, hanem félni fog tőle. Franz Kafka A per c. regényével²⁰ elég jól szemléltethető ez az érzés a joghallgatókban, és ha elérjük azt, hogy a jövő jogászok ne úgy tekintsenek az ügyfelekre, tanúkra, vádlottakra, sértettek, stb. mint a jogi eljárások szükségszerű szereplőire, hanem beleérezzék magukat egy kicsit a helyzetükbe, és a jog merevségét valamelyest oldják, akkor egy emberközelibb, barátságosabb, jobb jogi eljárási rendszert tudunk teremteni. (Ha azt is elmagyarázzuk nekik, hogy egy laikus pusztán tárgyként kezelve úgy érezheti magát, mint bárki, akár maga a joghallgató, illetve a jogász egy orvosi vizsgálaton, ha nem mondanak neki semmit, nem magyarázzák el a szituációt, azt, hogy mi fog történni és miért – ekkor a jogász /vagy bárki/ az orvosi eljárásnak ugyanúgy nem alanya, csak pusztán tárgya lesz, mint ahogy hasonló esetben a laikus nem alanya, csak pusztán tárgya lesz egy jogi eljárásnak – hasonló félelemmel vegyes idegenségérzettel.)

És persze – nem melleleg – az irodalmi művek nemcsak az erkölcsös, de a művelt jogásszá váláshoz is képesek hozzájárulni. Erre szintén nagy szükség van, mert egyre inkább afelé tartunk, hogy jogász-értelmiségiek helyett jogász-technikusokat képezzünk. A jogáshallgatók intellektuális színvonala és műveltsége folyamatosan esik. (Ennek okainak mélyebb elemzése önálló tanulmányt igényelne.) Egy jogász viszont nem akkor jó jogász, ha szakbarbár, hanem akkor, ha érti a körülötte fekvő világot. Ehhez egy bizonyos műveltség elengedhetetlen.²¹

„[a] bírói *ethos*nak minden áron – a bíró élete árán is – az igazságosságra kell törekednie.” (I. m. 193. o.) Eredetiben lásd: [18] RADBRUCH, Gustav: Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. Süddeutsche Juristen-Zeitung, Jahrg. 1, Nr. 5 (August 1946), 105-108. o.

¹⁶ Végső soron a jog sem kényszeríthet senkit arra, hogy alapvetően meghasonuljon önmagával, a jog nem hagyhatja figyelmen kívül az emberi természetet, különben senki nem fogja követni, illetve a jogrendszer csak diktatorikusan lesz fenntartható.

¹⁷ Ezen álláspont filozófiai védelmét lásd például: [5] HOBBS, Thomas: Leviatán. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1999, Első kötet, 313. o.

¹⁸ Például a „Büntények a könyvtárszobából” című kötet egy ilyen kezdeményezés volt, amelyben közismert irodalmi történetek, „tényállások” alapján a hallgatók büntető eljárásjogi iratmintákat ismerhettek meg, vagyis szakjogi ismereteik megszerzésének megkönnyítéséhez a kötet szerzői irodalmi „jogeseteket” használtak fel. (Lásd: [11] KISS Anna /szerk./: Büntények a könyvtárszobából. CompLex Kiadó, Budapest, 2010.)

¹⁹ Egy ilyen kezdeményezésre lásd pl.: [12] KISS Anna – KISS Henriett – TÓTH J. Zoltán (szerk.): Csíny vagy bűn? Kalandozások a jog és az erkölcs (b)irodalmában. („A magyar irodalom tetthelyei” sorozat.) CompLex Kiadó, Budapest, 2010

²⁰ Kafka értő kutatója, a „jog és irodalom” irányzatának nemrég elhunyt magyarországi képviselője, Nagy Tamás könyve a fenti témáról (és egyébként a jog és irodalom más fontos témáiról is) szól; lásd: [15] NAGY Tamás: Josef K. nyomában. Attraktor Kiadó, 2010.

²¹ 2003 szeptemberében sor került egy felmérésre, mely arra a kérdésre keresett választ, hogy milyen a jogi egyetemek diákjainak általános műveltsége. A felmérés két egyetemen, a Szegedi Tudományegyetemen és a Károli Gáspár Református Egyetemen 119 (66, illetve 53) joghallgató megkérdezésével történt, akik mindegyikének ugyanazt a hetven kérdésből álló tesztsort kellett kitöltenie. A kérdéssor összeállításában fontos szempont volt, hogy – legfőképpen a humán műveltségre koncentrálna – szerepeljen benne a humán tudományok minden területe, valamint szerepeljenek benne az általános műveltséghez tartozó egyéb, nem humán jellegű kérdések is. Ezenkívül – leendő jogászokról lévén

A „jog mint irodalom” oktatása úgyszintén nélkülözhetetlen; a jogászok számára ugyanis nemcsak a morális szempontok figyelembevétele lehet fontos jogász munkájuk során, hanem a tételes jog *technikai* értelemben történő helyes alkalmazása is. A modern jog írott jog: azt az írott jogszabályok (vagy más írott jogi normák) szövege tartalmazza. Ahhoz, hogy a jog valódi értelmét (vagy lehetséges értelmezési tartományát) megállapíthassuk, a normaszöveg mint nyelvi képződmény immanens többértelműsége és homályossága²² miatt a szöveget különböző módszerekkel értelmeznünk kell. A jogi hermeneutikai eszköztár nem különbözik jelentősen a filológiai hermeneutikai eszköztártól, így a joghallgatók által már a középiskolai tanulmányaik során megismert irodalmiszöveg-elemzés jó alapul szolgálhat arra, hogy annak mintájára, de azt kiegészítve és pontosítva megismertessük a joghallgatókkal a jogalkalmazás immanens részét, egyszersmind előfeltételét jelentő jogi hermeneutikai módszertant. Anélkül, hogy valaki képes lenne az írott jogi szövegek értelmének feltárására, illetve meghatározott álláspontok melletti (szubjektív) érvelésre, nem válhat senkiből (jó) jogász. A mai magyar jogi oktatás hibája, hogy a mi jogászképzésünk „a” jog megtanítására és annak számonkérésére irányul, előfeltételezve azt, hogy a jogi problémáknak létezik helyes („a” helyes) megoldása, azaz a jog minden kérdésére létezik egyetlen megoldás, amit csak – egymást követő logikai lépcsőfokok végigjárása révén – meg kell találni. Ezzel szemben sokkal hasznosabb az egyesült államokbeli jogi oktatás azon jellegzetessége, hogy ott a joghallgatókat értelmezni (gondolkodni) és érvelni tanítják, belátva azt, hogy nincs (mindig) objektív igazság, csak szubjektív „igazságok” vannak, azaz általában mindegyik álláspont mellett fel lehet hozni (erősebb vagy gyengébb) érveket, a világ pedig nem fekete vagy fehér. (Ahogy Prótagorasz mondta: minden éremnek két oldala van.)²³

Ha egy jövődő jogász megismeri mindazokat az értelmezési módszereket és érvelési fogásokat (a jogi hermeneutikát és a retorikát), amelyet a kontinentális jogrendszerekhez tartozó magyar jogrendszerben is alkalmaznia kell ahhoz, hogy jogászként boldoguljon, akkor a jogot jobban fogja érteni és hatékonyabban fogja alkalmazni. (Az ügyvédek nyilván az érvelési fogásokat szubjektív alapon fogják alkalmazni, de tulajdonképpen ez is a dolguk; a bíró feladata (és nem az ügyvédé) az, hogy az elfogult értelmezéseket összemérje, és egy védhető értelmezési alapon álló ítéletet hozzon. (Persze a bíró sem objektív, de legalább a felek partikuláris személyes érdekein kívül áll, és legfeljebb a neveltetése, világlátása, értékei, attitűdjei, preferenciái stb. hatnak ki a döntése meghozatalára. Ugyanakkor ezek kihatnak, és jobb, ha a jövődő jogász eleve tisztában van azzal, hogy teljesen objektív döntés nincs; ezt mint tény el kell fogadnia, és ha tud erről a tényről (és nincsenek tévképzetei a jogalkalmazás jellegét illetően), akkor az ügyfele (vagy éppen a társadalom)

szó – a politikai-jogi alpműveltség leglényegesebb kérdései sem maradtak ki a felmérés köréből. A kérdőív egészét alapul véve a felmérés megdöbbentő eredményekre vezetett. A hallgatók a feltett kérdéseknek alig a felét (egészen pontosan 51,53 %-át) tudták helyesen megválaszolni. Az egyes kérdőívek eredményei elég nagy szórást mutatnak: a legjobb hallgató 60,5 pontot ért el, míg a két legrosszabb hallgató 10, illetve 11 (!) pontot tudott csak szerezni. Ezen általános műveltségen is lehetne mit javítani a „jog és irodalom” oktatása keretében, bár kétségtelen, hogy e feladatot leginkább a közoktatás keretében kellene elvégezni – ezért lenne ott is szükség a „jog és irodalom” diszciplinára. (A felmérés konkrét eredményeit és a belőle levont következtetéseket lásd: [23] TÓTH J. Zoltán: A magyarországi egyetemi-főiskolai oktatás anomáliái. /Elmélkedések a jogáshallgatók általános műveltségéről végzett felmérés apropóján/. Jogelméleti Szemle, 2003/4. szám.)

²² Herbert Hart ezt az immanens homályosságot, amely a „határesetek” tömegében szükségképpen érvényesül, „a jog nyitott szövedékének” („*open texture of law*”) nevezte. Hart szerint a jogi normaszövegnek mint nyelvi jelenségnek mindig van egy „központi magja”, amely az ún. paradigmikus eseteket öleli fel; ám van egy olyan bizonytalan holdudvara is, amelynek az eseteiben nem lehet egyértelműen előre meghatározni, hogy az általános osztályozó fogalmakkal dolgozó jogszabálysöveg rendelkezése kiterjed-e az adott konkrét esetre, vagy nem. („Az általános kifejezésekben nyújtható útmutatásnak ... határa van, s ez a nyelv természetében rejlik. ... A természetes nyelvek megszüntethetetlenül nyitott szövedékűek. ... A jog nyitott szövedéke azt jelenti, hogy az előforduló magatartásoknak ... vannak olyan területei, ahol sok mindennek a kialakítását a bírókra vagy a hivatalos személyekre kell hagyni, akik a körülmények fényében esetről esetre teremtik meg a változó súlyú, versengő érdekek közötti egyensúlyt.” /[3] HART, Herbert Lionel Adolphus: A jog fogalma. Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 149., 151. és 159. o./) Hart maga tehát elismeri a szabályok hézagait mint valódi joghézagok közötti bírói jogalkotást – már csak ezért sem lehet a jog minden körülmények közötti előre kiszámíthatóságáról beszélni.

²³ Továbbá: minden dolognak mértékegysége az ember.

érdekét hatékonyabban tudja képviselni – és éppen ez a feladata.) Vagyis van egy hermeneutikai tér, ami a jogász, így a bíró rendelkezésére áll, ez azonban nem korlátlan – csak az értelmezéssel alátámasztható érvek játszhatnak szerepet a jogalkalmazásban és az érvelésben. És bár elválhat (elválik) egymástól a döntés meghozatala és annak indokolása (utólagos igazolása), vagyis – Rüdiger Lautmann szavaival – a formális és az informális döntési program, az informális program csak olyan döntési alternatívák közül választhat, amelyek választását a formális program megengedi. (A határ persze lehet képlékeny, de azért léteznek érvek, amelyek nyilvánvalóan a határon kívül vannak.)

A magyar jogrendszerben is a bíróságok a legkülönbözőbb módszereket használják egy-egy többféleképpen értelmezhető jogi normaszöveg értelmének feltárásához. Ha valaki ezeket a lehetséges módszereket ismeri, akkor (technikai értelemben véve) sokkal jobb jogásszá tud válni, de a „jó” ügy képviselője is megkívánja egy jó jogásztól, hogy az elvileg lehetséges érvek közül minél többet felhozzon, mert ezáltal annál inkább megerősíti a bírót abban, hogy végül is az a helyes álláspont, amit ő képvisel.²⁴

Végül a jogi oktatás a narratív jogtudomány belátásait sem nélkülözheti, egy valódi eljárás, különösen egy tárgyalás és azon belül a tényállás-megállapítás ugyanis mindig a valóság különböző felfogásainak (az ellenérdekű felek, a szakértő/k/, az egyes tanúk stb. valóságértelmezésének) prezentálására szolgál, ugyanúgy, ahogy egy irodalmi cselekményben is különböző szereplők eltérő nézőpontjain keresztül láthatjuk a valóságot.²⁵ A tárgyalóteremben tárgyalást vezető bíró valójában nem más, mint egy regény olvasója, aki a kapott – töredékes és elfogult – információdarabok alapján kell, hogy összeállítsa a maga igazságát. Ha a joghallgató figyelmét rá akarjuk irányítani arra a tényleges helyzetre (amelynek tudása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megértse a jog gyakorlati működését), hogy a bíró nem egy montesquieu-i szubszumáló automata, hanem egy ember, a maga szimpátiáival, elfogultságaival, érzelmeivel és képességbeli fogyatékságaival, akkor jó hasznát vesszük, ha a jogi oktatás során a regény történettségét párhuzamba állítjuk a (jogi normák alkalmazását előfeltételező) bírói ténymegállapítás folyamatával. A bíró számára a tényállás kiderítése olyan, mint az olvasó számára a detektívregény megoldása, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a detektívregényben a történeti tényállás felderítésének folyamata már készen áll (csak el kell olvasni), míg a bíró azt tevőlegesen alakíthatja (és el is ronthatja).

Ezenkívül hasznos lehet a joghallgató számára annak belátása is, hogy egy tárgyalás sok szempontból hasonlít egy drámához: a tárgyalóterem egy színpad, ahol a dráma szereplői a maguk érdekében (felperes, alperes), avagy a saját logikájuk (tanú, szakértő – ha nem elfogultak) szerint cselekszenek, amiből a bírónak ki kell hámozni, hogy ki mond igazat, ki hazudik vagy téved, és ez alapján kell felvázolnia (és az ítéleti indokolásban elmagyaráznia), hogy a valóságban mi történt. (Valójában a bírósági tárgyalás során az igazán lényeges kérdés ez, és nem a jogi szempontok vizsgálata, mert sokszor /az ún. „könnyű ügyekben”/ az ügy kimenetele azon dől el, hogy a bíró végül milyen következtetésre jut a történeti tényállás tekintetében.) Ha egy joghallgató ezt megérti, megérti a jog praktikus működését is, jelesül hogy a bírói ítélet nem egy elve eldöntött, a

²⁴ Érdemes e helyütt megemlíteni azt a friss kutatást, melynek lefolytatására 2009-ben és 2011-ben került sor, annak érdekében, hogy kiderüljön, milyen értelmezési módszereket használnak ma (és milyen arányban) a magyar felsőbb bíróságok, különösen maga a Legfelsőbb Bíróság (2012. január 1-jétől hatályos nevén a Kúria). Az e kutatás alapjául szolgáló metodológiai klasszifikációt lásd: [24] TÓTH J. Zoltán: A pozitív jogi normák bírói értelmezésének módszertana. *Jogtudományi Közöny*, 2012/3. szám, 93-109. o.; eredményeit pedig lásd: [22] TÓTH J. Zoltán: A jogértelmezéshez használt módszerek a mai magyar felsőbb bírósági gyakorlatban. *Magyar Jog*, 2012/4. szám, 193-208. o.

²⁵ A jog e jellemzőjének megvilágítására példaértékű H. Szilágyi István kezdeményezése, aki az ez iránt érdeklődő hallgatóknak Gabriel García Márquez kisregényének, az Egy előre bejelentett gyilkosság krónikájának a feldolgozásával mutatja be azt a szituációt, ahogy a bíró a különböző tanúk hézagos és gyakran egymásnak is ellentmondó vallomása, beszámolója alapján kell, hogy kibogozza (ha tudja) azt, hogy mi is történt – a büntetés kiszabása vagy a felmentő ítélet meghozatala ugyanis csak ezt követően történhet meg. (E módszer leírását és gyakorlati tapasztalatainak ismertetését lásd: [6] H. SZILÁGYI István: Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés. In: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCSÖL Miklós /szerk./: *Iustitia kirándul*. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 111-132. o.)

jogszabályokból logikailag következő valami, hanem alakítható, és a jogász feladata a tárgyalások során éppen az, hogy az ítéletet alakítsa.²⁶

A „jog és irodalom” a jogi felsőoktatásban – *in concreto*

A fenti megfontolások gyakorlati megvalósítása érdekében a 2018/2019. tanév őszi félévében – más egyetemeken hasonló kísérleteit követve – elindult a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán a „Jog és irodalom” kurzus, egy szabadon választható tárgy keretében.²⁷ E tárgy annyiban tért és tér el a más egyetemeken oktatott hasonló tárgytól, hogy nem egyetlen személy tartotta, illetve tartja majd a jövőben annak óráit, hanem többek, összesen hat oktató²⁸ működött (működik) közre a kurzus tartásában (és a hallgatói teljesítmények értékelésében). Jelen írás készítésekor (2020 nyarán) két év tapasztalataival bírunk; ez alapján már általánosabb következtetéseket is le lehet vonni a módszertan működőképességéről, illetve a hallgatói visszajelzések alapján következtethetünk a tárgy gyakorlati hasznosságára, hasznosíthatóságára is.

Ami a módszertani kérdéseket illeti, a tárgy meghirdetését eleve kis létszámmal (legfeljebb 15 fő) terveztük, ez ugyanis az a limit, amelyet egy beszélgetős, aktív hallgatói részvételen alapuló óra keretében értelmesen ki lehet tölteni. A kurzus tárgyleírásában is felhívtuk a hallgatók figyelmét, hogy a kurzus kifejezett aktív hallgatói részvételt kíván, a kis létszám pedig lehetővé teszi, hogy a hallgatók tevékeny résztvevői legyenek az óráknak, ne pusztán passzív befogadói az ismereteknek. A megadott irodalmi művek feldolgozása célzottan az oktató és a hallgatók, valamint a hallgatók egymás közötti párbeszédére, vitájára, a hallgatók „hangos gondolkodására” kívánt építeni.

Tervünk az volt, hogy az oktatók az adott téma több szempontú megközelítését alkalmazzák, célként pedig nem a jogszabályi, tételes jogi vagy jogbölcseleti ismeretek mechanikus elsajátítását és visszaadását, hanem a körüljárt témák problémaközpontú feldolgozását, a lehetséges megoldások közös felfedezését, az együtt gondolkodás tapasztalatának megismerését jelöltük meg, továbbá mindezek révén esetlegesen annak belátását, hogy nincs minden problémára egyetlen igaz, „abszolút” megoldás, nincs feltétlenül egyetlen „helyes” tapasztalat: a jogi, jogfilozófiai és politikai filozófiai problémák alapjául szolgáló társadalmi problémák többrétűsége, bonyolultsága eltérő szempontú megközelítéseket és megoldásokat is elfogadhatóvá, illetve védhetővé tesz (miközben vannak, illetve lehetnek olyan megközelítések is, melyek nem igazolhatóak, így nem védhetőek).

A tárgy lényegi célja tehát – a feladott irodalmi művek feldolgozása és megbeszélése, illetve a róluk folytatott vita által – a jövőben jogászok irodalmi (és ezáltal általános értelmiségi) műveltségének elmélyítése mellett a szóban forgó irodalmi mű alapjául szolgáló (tételes jogi, jogfilozófiai vagy politikai filozófiai) probléma megvilágítása és körüljárása volt. Azon amerikai egyetemeken tapasztalata, ahol e paradigmát didaktikai célokra használják fel, az, hogy a joghallgatók e módszer segítségével jobban megértik mind a tételes jogi problémákat, mind a jogi szabályozás és az erkölcs, illetve az igazságosság bonyolult kapcsolatrendszerét.

A tárgy – a kurzusban való közreműködésre vállalkozó oktatók önkéntes vállalásai és speciális szakismeretei alapján – időbeli sorrendben a következő tematikai egységeket és ezekhez kapcsolódó, a hallgatók által elolvasandó és feldolgozandó, az órákon megtárgyalt irodalmi műveket tartalmazta: 1. Jog, állam, szabadság I. Utópiák. (Irodalom: Morus Tamás: Utópia; Campanella: Napváros); 2. Jog, állam, szabadság II. Disztópiák. (Irodalom: George Orwell: 1984; Aldous Huxley: Szép új világ); 3. Családon belüli erőszak. (Irodalom: Németh László: Iszony); 4. Emberölés. (Irodalom: Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés); 5. Emberölés, öngyilkosságban közreműködés. (Irodalom: François Mauriac: A kis idéten); 6. Jogászok az újabb magyar irodalomban – Göncz Árpádtól Vámos Miklósig. (Irodalom: Adam Rixer: A joghallgató); 7. Etikai

²⁶ A misztikumától megfosztott, pragmatikus ügyvédi szerep reális-realista, őszinte és álszentségektől mentes bemutatására lásd: [13] KISS Daisy (szerk.): Az ügyvédek nagy kézikönyve. CompLex Kiadó, Budapest, 339-350. o.

²⁷ E kurzus a karon nem volt előzmények nélküli: évekkorábban Kiss Anna már tartott hasonló tematikájú szabadon választható tárgyat, mely annak idején nagy népszerűségnek örvendett a hallgatók körében.

²⁸ Névsorrendben a kurzusban közreműködő oktatók: Czine Ágnes, Domokos Andrea, Nagy Péter, Prieger Adrienn, Rixer Ádám, Tóth J. Zoltán.

döntések a jogban, a nehéz esetek kezelése „Salamon ítélete” alapján. (Irodalom: 1 Királyok 3,16-28); 8. A gyermekek védelme. (Irodalom: Móricz Zsigmond: Árvácska); 9. Önkényuralmi rendszerek kiépülése. (Irodalom: George Orwell: Állatfarm); 10. A fiatal jogászi élet kérdései és azok ábrázolása a magyar irodalomban. (Irodalom: Krúdy-novellák); 11. Közigazgatás és szépirodalom. (Irodalom: András László: Egy medvekutató feljegyzései; Honoré de Balzac: Hivatalnokok; Jókai Mór: A régi jó táblabírák; Nagy Koppány Zsolt: Nem kell vala megvégnülnöd 2.0.; oktató: Rixer Ádám); 12. Emberölés II. (Irodalom: Kosztolányi Dezső: Édes Anna).

Összességében a kis létszámmal indított „Jog és irodalom” kurzus, úgy tűnik, mind az oktatók részéről táplált reményeket beváltotta, mind – a reakciók alapján – a résztvevő hallgatók tetszését elnyerte. A témák egy része – instrumentális jelleggel – bizonyos szakjogi kérdések alaposabb körüljárására, más szempontú (pl. szociológiai vagy pszichológiai aspektusokat is figyelembe vevő) bemutatására vállalkozott, más témák általánosabb kérdéseket, így a jog és erkölcs, jog és igazságosság kapcsolatát, avagy a tételes jogi/dogmatikus jogászi szemléletmód és a hétköznapi megközelítés eltéréseit feszegették. Olyan kurzusalkalmak is voltak, melyek még ennél is tovább mentek, és a jog és állam kapcsolatáról, a jogi szabályozás határaitól szóltak. Amellett, hogy nyilvánvalóan lehet még jobb témákat találni, és azok elemzését közösen elvégezni, illetve lehet még adekvátabb kapcsolódási pontokat fellelni akár az irodalomnak a tételes jogi ismeretek elsajátításában való instrumentális felhasználása, akár az irodalom erkölcsi kérdések megvilágításában való használata érdekében, kezdetnek biztatónak tűnik a hallgatói érdeklődés és a megtartott órák utáni pozitív visszajelzésük. Ennek okán azt tervezzük, hogy a továbbiakban is évente meghirdetjük e kurzust, remélhetőleg az első két évihez hasonló érdeklődés és hallgatói tetszés mellett.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] ARISTODEMOU, Maria: A jog és irodalom tanulmányozása: irányok és kapcsolódások. In: Szabadfalvi József (szerk.): Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996, 167-198. o.
- [2] ARISZTOTELÉSZ: Nikomakhoszi ethika. (ford.: Szabó Miklós) Magyar Helikon, Budapest, 1971
- [3] HART, Herbert Lionel Adolphus: A jog fogalma. Osiris Kiadó, Budapest, 1995
- [4] HENSKENS, Alister A.: Legal Education: Black Letter, White Letter or Practical Law? Newcastle Law Review, 2005-2006, 81-86. o.
- [5] HOBBS, Thomas: Leviatán. (ford.: Vámosi Pál) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1999, Első kötet
- [6] H. SZILÁGYI István: Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés. In: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): Iustitia kirándul. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 111-132. o.
- [7] H. SZILÁGYI István: Jog és irodalom. Iustum Aequum Salutare, 2010/1. szám, 5-27. o.
- [8] JAKAB András: Ki a jó jogász, avagy tényleg jó bíró volt-e Magnaud? Jogesetek Magyarázata, 2010/1. szám, 83-93. o.
- [9] Jog és irodalom: A Gutenberg-galaxis fénye. KISS Anna interjúja NAGY Tamással. Ügyvédvilág, 2010. május, 10-11. o.
- [10] JÓZSEF Attila minden verse és versfordítása. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987
- [11] KISS Anna (szerk.): Bűntények a könyvtárszobából. CompLex Kiadó, Budapest, 2010
- [12] KISS Anna – KISS Henriett – TÓTH J. Zoltán (szerk.): Csíny vagy bűn? Kalandozások a jog és az erkölcs (b)irodalmában. („A magyar irodalom tethelyei” sorozat.) CompLex Kiadó, Budapest, 2010
- [13] KISS Daisy (szerk.): Az ügyvédek nagy kézikönyve. CompLex Kiadó, Budapest

- [14] MOLNÁR András: Pragmatizmus és legalizmus – Richard Posner és Antonin Scalia a bírói szerepről. *De iurisprudentia et iure publico – Jog- és politikatudományi folyóirat*, 2009/1. szám, 29-68. o.
- [15] NAGY Tamás: Josef K. nyomában. Attraktor Kiadó, 2010
- [16] POKOL Béla: A jog elmélete. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001
- [17] POSNER, Richard A.: *How Judges Think*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, England, 2008 <https://doi.org/10.2307/j.ctvjk2w91>
- [18] RADBRUCH, Gustav: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*. *Süddeutsche Juristen-Zeitung*, Jahrg. 1, Nr. 5 (August 1946), 105-108. o.
- [19] RADBRUCH, Gustav: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 187-194. o.
- [20] RADIN, Max: *Good Judge of Chateau-Thierry and His American Counterpart*. *California Law Review*, Vol. 10, Issue 4, 300-310. o. <https://doi.org/10.2307/3474535>
- [21] SÓLYOM Péter: A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek. *Iustum Aequum Salutare*, 2007/2. szám, 95-109. o.
- [22] TÓTH J. Zoltán: A jogértelmezéshez használt módszerek a mai magyar felsőbbbírósági gyakorlatban. *Magyar Jog*, 2012/4. szám, 193-208. o.
- [23] TÓTH J. Zoltán: A magyarországi egyetemi-főiskolai oktatás anomáliái. (Elmélkedések a jogáshallgatók általános műveltségéről végzett felmérés apropóján). *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. szám
- [24] TÓTH J. Zoltán: A pozitív jogi normák bírói értelmezésének módszertana. *Jogtudományi Közlöny*, 2012/3. szám, 93-109. o.
- [25] TÓTH J. Zoltán: Irodalom és büntetőjog: Koestler és Camus a halálbüntetésről. In: *Studia in honorem István Balogh. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara*, Budapest, 2007, 117-129. o.
- [26] TÓTH J. Zoltán: Jogértelmezési módszerek a bírói gyakorlatban. *Jogelméleti Szemle*, 2009/4. szám
- [27] TROPER, Michel – GRZEGORCZYK, Christophe – GARDIES, Jean-Louis: *Statutory Interpretation in France*, p. 192. In: MACCORMICK, Neil D. – SUMMERS, Robert S. (eds.): *Interpreting statutes: a comparative study*. Dartmouth Publishing Company, Aldershot [etc.], 1991, pp. 171-212